

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Uotila, Merja

Title: Asutus tihenee ja tilaluku kasvaa

Year: 2024

Version: Published version

Copyright: © Authors 2024

Rights: CC BY-NC-ND 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Please cite the original version:

Uotila, M. (2024). Asutus tihenee ja tilaluku kasvaa. In J. Ojala, & R. Turunen (Eds.), *Uudisraivaajien maa : Ylä-Savon asutus ja elämisen ehdot* (pp. 84-109). Suomalaisen kirjallisuuden seura. *Historiallisia tutkimuksia*, 291.
<https://oa.finlit.fi/site/books/e/10.21435/ht.291/>

Merja Uotila

Asutus tihenee ja tilaluku kasvaa

Esimodernin maaseutuväestön toimeentulo perustui maatalouteen, jonka tuotantoa voitiin ennen teknologian kehittymistä lisätä ainoastaan peltopinta-alaa lisäämällä. Näin myös väestönkasvun edellytys oli tuotannossa olevan pelto- ja kaskimaan määrä. Lisää viljelysmaata saatiin perustamalla uusia maatiloja, joten uudisasutus ja asutuksen tihentyminen olivat keskeisiä talouskasvun tekijöitä. Kun eteläinen ja läntinen Suomi oli asutettu pysyvästi jo rautakauden ja keskiajan kuluessa, lisälmen vanhan pitäjän asutushistoria muodostaa kansainvälisesti kiinnostavan esimerkin myöhäisestä asuttamisesta, jossa oli vielä tilaa laajentumiselle. Janne Vilkuna, Olli Matikainen ja Ville-Pekka Kääriäinen analysoivat varhaisinta asuttamishistoriaa, mutta mitä sen jälkeen tapahtui tälle vielä 1600-luvulla harvaan asutetulla seudulla? Miten asutusekspansiota ohjattiin ylätasolta ja missä määrin se perustui vapaaehtoiseen uudisraivaukseen, jolla purettiin väestöpainetta vielä toisen maailmansodan jälkeenkin?

Eriikka Tossavaisen entinen, uusittu savutupa Korkeakosken tilalla, jossa leskellä oli lyhyt matka savusaunaansa. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1930, Pielavesi. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlström osakeyhtiön kokoelma.

Kaskesta peltoon

Suo, kuokka ja Jussi, näin meitä on Väinö Linnan sanoin opetettu arvostamaan pellonraivaajia sekä peltoa toimeentulon lähteenä ja turvana.²⁶⁶ Savossa voidaan kaskea pitää elämisen ehtona. Elintaso ja toimeentulo olivat sidoksissa maahan, ja maanomistuksella oli yhteiskunnallista asemaa määrittävä tehtävä. Väestön pääelinkeinot liittyivät kiinteästi maanviljelykseen ja sen omavaraisuuteen. Väikimäärän kasvun edellytystä, ruuantuotantoa, saattoi lisätä vain viljelyspinta-alaa kasvattamalla, sillä maatalous oli suhteellisen te-

hotonta 1800-luvulle saakka. 1700-luvun väestökasvun taustalla olikin asutuksen laajajeneminen ja tilamäärän kasvu, jota edisti samalla vuosisadalla aloitettu maareformi, isojako.²⁶⁷

Ylä-Savon asutushistoriaa leimaa käsitys alueen uudisasutusmenneisyydestä, sillä seudun pysyvä asutus on nykyisen tietämyksen mukaan Etelä- ja Länsi-Suomea nuorempaa. Uudisasutukseen pohjautuva asutushistoria ei ole jäänyt pohjoisen Savon erityispiirteeksi, sillä historiallisten lähteiden valossa uudisasuttaminen oli merkittävä asutushistoriallinen tekijä kaikkialla maailmassa. Suomalaisia uudisasuttajia oli niin Lapissa, Ruotsin suomalaismetsissä kuin Amerikan mantereella.²⁶⁸ ”Asumattomien” seutujen valloitus jatkui varhaisen uudisasutuksen jälkeenkin, toki pienemmässä mittakaavassa asutuksen tiivistymisen, laajentumisen ja uusien mautilojen raivaamisen muodossa. Väkimäärän kasvun takia kehitys jatkui Suomessa toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan saakka.

Aikaisempi tutkimus²⁶⁹ sekä tässä kirjassa Olli Matikaisen ja Ville-Pekka Kääriäisen luvut luovat kuvan Iisalmen asutuksen kehittymisestä 1500- ja 1600-luvuilla, mutta erityisesti 1700-luvun maankäytössä, tilanmuodostamisessa ja asutuksen leviämismallissa on Kaarlo Wirilanderin erinomaisen kontribuution jäljiltäkin vielä paljon tutkittavaa.²⁷⁰ Tässä isojako yksityiskohtaisine asiakirjoina luo mielenkiintoisen lähtökohdan ja lähdemateriaalin, jota voidaan täydentää muilla asiakirjoilla. Keskeisiksi tutkimuskysymyksiksi muodostuvat millaiseksi Iisalmen vanhan pitäjän myöhäisempi asutushistoria kehkeytyi, mitkä tekijät vaikuttivat asutuksen laajenemiseen ja tiivistymiseen, ja mikä oli eri elinkeinojen rooli asutuksen sijoittumisessa ja kehityksessä. Mielenkiintoinen tutkimusasetelma syntyy myös vertailemalla Iisalmea koko Suomen kehitykseen ja pohtimalla, mikä oli hallinnon ja kruunun rooli asutuksen kasvussa.

Voimme olettaa, että Savossa tapahtunut kehitys eränkävynnistä uudisasutukseen ja pysyvään maan hallintaan heijasti sitä, mitä oli tapahtunut aiemmin asutetussa eteläisessä Suomessa.²⁷¹ Alkujaan maanomistus perustui Ylä-Savossa nautintaan eli alueen raivaamiseen ja käyttöön. Kaskiviljelyyn ja heinäkorjuuseen sopivat alueet sekä pellot asuintontteineen saivat ensin yksityisomistajat arviokunnan ja niille myönnettyjen anekkien muodossa. Perheen ja suvun kasvaessa alueiden käyttö ja omistus jakautuivat pienempiin osiin. Syntyi uusia taloja, joille raivattiin omat pellot ja niityt sekä pystytettiin uudet rakennukset – yleensä aiempien asumusten lähelle muodostaen kylämäisiä asutuskeskittymiä. Metsät ja luonnonniityt jäivät yhteiskäyttöön. Nämä suvun ja arviokunnan, myöhemmin jakokunnan, nautintaan kuuluvat alueet saattoivat sijaita eri puolilla Iisalmea. Maanomistuksesta muodostui tilkkutäkki, jossa kylien maat jakautuivat moneen kaukana toisistaan sijainneeseen palstaan.²⁷² Isojaon myötä maanomistustilanne selkiytyi, sillä uudistus määräiti yhteiskäytössä olleille alueille yksityisomistajat ja muodosti mautiloista yhtenäisiä kokonaisuuksia. Savolainen maanomistus on siis ollut siirtymistä yhteisomistuksesta kohti yksityiskäyttöä.²⁷³

Iisalmen vanha pitäjä koostui laajasta ja harvaan asutetusta alueesta. Väljyys onkin sana, jota on käytetty kuvaamaan Ylä-Savon varhaista asutusta ja väentihyettä.²⁷⁴ Vielä 1700-luvulla Savon ylisissä osissa oli tilaa verrattuna tiheämmin kansoitettuun Etelä-Savoon tai läntiseen Suomeen. Ylä-Savon asutuksen tiivistyminen jatkui koko 1700-luvun, jolloin varsinkin isojako kasvatti mautilojen lukumäärää. Kruunun liikamaille erotetut uudet tilat olivat yksi keino lisätä maataloudesta riippuvaisen ja kasvavan väestön toimeentulomahdollisuuksia. Iisalmen seudulla suurin osa asutusekspansioista tapahtui kuitenkin

Menja Uotila

Vanhat asutusnimet Iisalmen pitäjässä

Iisalmen alueen vesistöreittien ja suurten järvien, kuten Onkiveden, Poroveden ja Pielaveden, on tulkittu sisältävän alueen vanhinta nimiaineistoa, sillä suuret kiinteät maastokohteet on yleensä nimetty varhain ja ne tunnettiin laajasti. Osalla paikannimistä on puolestaan suppeampi, hyvin paikallinen käyttäjäkunta. Tällaisen nimistön säilyvyys ei ole taattua; asukkaiden vaihtuessa tai alueen käyttötarkoituksen muuttuessa saattaa esimerkiksi yksittäisistä pelloista käytetyt nimitykset vaihtua. Paikannimiä tulee siis käyttää ja tarvita, jotta ne säilyisivät. Iisalmen asutuksen tihentyessä ja maankäytön laajentuessa 1600–1700-luvulla syntyi tarve kehittää Iisää paikannimiä – yksilöidä ja tunnistaa uusia paikkoja. Nimeäminen on samalla puhetta paikan omistuksesta. Toisinaan iisalmelaisten maanomistusriitojen yhteydessä samasta paikasta käytettiin eri nimiä; kiista omistuksessa oli samalla riita paikan nimestä ja oikeudesta nimetä paikka.

Iisalmen varhaisimpien asutuskeskittymien nimet ovat peräisin vuoden 1557 papinveroluettelosta, jossa mainitaan aluekylinä Pielavesi, Sulkava, Niemisjärvi, Haapajärvi, Vieremäjärvi, Iisalmi, Hernejärvi, Nerkoo ja Onkivesi niiden nykyistä kirjoitusasua seuraten. Nämä aluekyllät sisälsivät maatiloja laajalta alueelta, joten oli luonnollista, että ne nimettiin tunnetun ja ison luontokohteen, vesistön mukaan. Vähitellen asutuksen lisääntyessä veroluetteloihin kirjattiin enemmän kyliä, mutta vasta vuoden 1664 maantarkastus esittelee ensi kertaa nimeltä vanhan Iisalmen pitäjän kaikki kantakylät. Kantakyliden nimet voidaan jakaa karkeasti kahteen kategoriaan: nimet johdettiin joko luontokohteista tai varhaisista asuttajasuvuista. Huomattava osa kylistä jakaa nimensä vesistökohteen kanssa, mutta osa kylien nimistä on myöhemmin lyhentynyt. Emme enää käytä muotoa Salahmijärvi, Luupuejärvi tai Nerkoojärvi. Hautajärvi on puolestaan muuttunut Hautakyläksi ja Kalliojärvi Kalliokyläksi. Tällainen nimen lyhentyminen tai muu tiivistyminen on paikannimille luontaista, kuin myös luontonimien siirtyminen kulttuuri- ja asutusnimiksi.

Osa kylännimistä periytyy asuttajista ja asukkaista. Esimerkiksi Vieremän Nissilän kylän ensimmäinen verolähteisiin merkitty asukas oli Paavo Nissinen. Muita kylännimiä, joiden taustalta voidaan

erottaa sukuja, ovat muun muassa Lappetelä(nmäki), Koppola, Kauppila(nmäki), Ollikkala, Partala, Remekselä, Ryhälä(nmäki) sekä Ulmala. Myös Martikkalan asukkaista suurin osa oli vielä 1700-luvulla Martikkaisia ja Väisälänmaällä asui Väisäsiä. Monen sukunimiperusteisen kylän asutus keskittyi mäelle, liittyipä mäkinititys sitten kylännimeen tai ei. Nämä asuttajasukuihin viittaavat kylien nimitykset ovat mahdollisesti hivener myöhäisempää perua kuin vesistönimien viittaavat aluekyllät, joilla tunnistettiin varhainen, yhtä kylää laajempi asutus.

Kylien lisäksi tärkeä maanomistukseen kytkeytyvä nimiryhmä on jakokuntien nimitykset. Osa jakokunnista jakoi nimensä kylän kanssa, mutta kun kyse oli yhtä kylää suuremmasta tai pienemmästä yksiköstä, syntyi tarve käyttää toisenlaisia nimeämistapoja. Esimerkiksi Haapajärven kantakylä Iisalmessa jakautui kolmeen eri jakokuntaan. Eteläisin näistä oli Larinniemi eli Lagerudd, keskimmäinen nimettiin viimeistään 1700-luvulla Likolahdeksi ja koillisin osa Haapajärveä kuului Partalan jakokuntaan. Nämä nimet tulivat joko keskeisistä asutuksen sijaintia ilmaisevista paikoista tai jakokuntaan kuuluvasta kylästä, kuten Partala. Pielavedellä Lampaanjärven asutus ja jakokunnat olivat jakautuneet suurin piirtein kahtia: läntiseen Saikkolanniemeen ja itäiseen Hiidenniemeen. Jakokunnat rakentuivat suurelta osin aikaisempien arviokuntien omistuspohjaan, joten niitä nimettiin myös sukujen mukaan. Huttulan jakokunnan asukkaat olivat vielä isojaon aikaan suurelta osin Huttusia. Omistajasuvun mukaan nimetty Hiltulan jakokunta sijaitsi Lapinjärven eteläosissa, Tikkasten asuttama Tikkalan jakokunta kuului Kiuruveden kylään ja Kämärän jakokunta Luupuveden kylässä sai nimensä Kämäräisten suvusta.

Kanta- eli maarekisterikylien oheen on myöhemmin vakiintunut käyttöön joukko erilaisia kyläkuntanimityksiä. Tämä on osin johtunut kylien ja jakokuntien maanomistuksen sirpaleisuudesta sekä uusien asutuskeskittymien synnystä. Uudet asuinalueet saivat omat kutsumanimensä, jotta ne voitiin puheessa erottaa muista kylistä ja kyläkunnista. Niin Mäntylahti, Paloisenmäki, Paisua kuin Korpijoki olivat ennen asutuksen laajenemista kylien takamaita, jotka uuden asutuksen saapuessa tarvitsivat omat nimet tunnistamaan paikka ja paikan asukkaat.

Lähteet: KA, Voudintilit 6255, 1557. Kiviniemi 1990. Rissanen 1927. Soininen 1961.

vapaaehtoisesti maakirjatiloja jakamalla ja torppia perustamalla. Maatilojen määrä kasvoi edelleen 1800-luvun aikana, jolloin lainsäädäntö salli kantatilojen lohkomisen osa- sekä palstatiloihin. Vuokratilojen, käytännössä torppien, itsenäistyminen 1900-luvun alkupuoliskolla lisäsi maatilojen lukumäärää, mutta edellä mainitut uudistukset pienensivät samalla tilakokoa. Viimeinen suuri maaseutumaista asutusta kasvattanut maanjakoreformi oli toisen maailmansodan aikainen ja jälkeinen maanlunastus siirtoväelle ja rintamamiehille.

Iisalmen vanha pitäjä käsitti laajimmillaan 89 vanhaa maarekisterikylää.²⁷⁵ Osa kylistä syntyi historiallisen asutusvaiheen alkupuolella. Myöhemmin asutuksen laajentuessa muodostettiin uusia maakirja- tai maarekisterikylä.²⁷⁶ Tämä kyläjaottelu syntyi hallintoa varten, sillä paikallisille oli tärkeämpää anekkeja eli omistusoikeuksia tiluksilleen hakeneet ja saaneet arviokunnat sekä myöhemmin näitä maita omistaneet jakokunnat.²⁷⁷ Jakokuntia on tähän tutkimukseen sisällytetty 72.²⁷⁸ Jakokunnat koostuivat maakirjataloista, jotka omistivat jakokunnan maat. Maakirjatalo merkitsee tässä yhteydessä maakirjaan merkittyä asutus- ja verotusyksikköä, jolle annettiin oma numero ja verotusarvo. Maakirjatalo, myöhemmin kantatila, jakautui aikaa myöten pienempiin osiin.²⁷⁹ Savossa jakokuntien rajat ja aluekokonaisuudet pohjautuivat vanhojen arviokuntien maanomistuksiin, mutta vielä isojaon aikaan muodostettiin uusia jakokuntia valtion hallintaan päätyneistä maista. Maanhallinta ja maanomistusolot eivät olleet siis vielä täysin vakiintuneita 1700-luvulla tai 1800-luvun alkupuoliskolla.

Tässä luvussa hyödynnetään lähteenä maanjakotoimituksiin liittyviä asiakirjoja, karttoja sekä luetteloita. Lisäksi tilojen lukumäärää ja omistussuhteita on selvitetty henkikirjojen ja maakirjojen avulla.²⁸⁰ Henkikirjat ovat tarkempia rekisteröimään kotitalouksien määrää, koska maakirjat eivät huomioi maakirjatalojen jakoja.²⁸¹ Henkikirjat ja niiden sisällössä tapahtuneet vaihtelut aiheuttavat paikoitellen haasteita tulkita tilamääriä, mutta ongelmista huolimatta ne mahdollistavat vähintään arvioiden teon. Asutuksen sijoittumista selvitetään puolestaan karttojen avulla. Varhaisin Iisalmea kuvaava kartta, 1640-luvun kyläasutukseen perustuva piirros, on kovin ylimalkainen. Seuraava kartta-aines, 1750-luvun puoliväliin ajallisesti sijoittuva Iisalmen pitäjänkartta, josta enemmän Heikki Rantatuvan luvussa, antaa mittakaavansa ja tarkkuutensa puolesta hyvän kuvan maakirjatalojen sijaintipaikoista.²⁸² Isojaon karttamateriaali sisältää vielä yksityiskohtaisempaa tietoa, vaikka kaikkea tuolloin tehtyä materiaalia ei olekaan säilynyt alkuperäisenä.²⁸³ 1840-luvun tilanteeseen pohjautuva pitäjänkartasto paljastaa asutuksen laajenemisen eri puolille Iisalmen pitäjää. Lisäksi Maanmittauslaitoksen erikoisluettelot valaisevat tilojen jakoon liittyviä toimenpiteitä. Tätä lähdettä on käytetty hyväksi 1950-lukuun saakka, jonne päätän Iisalmen vanhan pitäjän asutushistorian tarkastelun.

Ylhäältä ohjattua asutusekspansiota?

Kruunulla oli omat syynsä olla kiinnostunut asutuksen laajentamisesta sekä maatilojen varallisuudesta. Keskiajalla tavoitteena oli ollut siirtää valtakunnan rajoja asuttamalla uusia seutuja omilla alamaisilla. Valtio oli myös kiinnostunut siitä, millaisia tiloja syntyi. Se pyrki vakaaseen maaverotukseen ja omavaraisiin sekä elinkelpoisiin eli veron-

Iisalmen kylää 1770-luvun pitäjänkartassa. Olof Bongström ja Pehr Krook, 1775–1777, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757, RA. Karttaosa 20CD Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkosen koosteessa.

maksukykyisiin maataloihin. Veronalaisen maan myyminen osina pois oli kiellettyä, ja tilojen halkomiseenkin suhtauduttiin lähtökohtaisesti kielteisesti, sillä näin mahdollisesti heikennettiin maatilojen kannattavuutta ja vaarannettiin verotuloja.²⁸⁴ Verotettavia maatiloja haluttiin siis lisää, mutta samalla rajoitettiin niiden syntyä erityisesti tiheästi asutetuilla seuduilla, joissa oli rajalliset resurssit omavaraisten tilojen muodostumiseen.

Rajoitusyrityksistä huolimatta maatiloja jaettiin perillisten kesken, minkä vuoksi halkomisella syntyneiden tilojen kokoon asetettiin rajoituksia. Vuodesta 1684 lähtien oli kiellettyä jakaa taloja alle neljännesmanttaalin suuruisiin osiin. Halkominen, eli maatilan osittaminen itsenäisiin verotettavaan osiin, vapautui kokorajoituksista vuonna 1747, mutta halkomalla jaettujen tilojen tuli olla muuten kannattavia ja veronmaksukykyisiä. Kun Ylä-Savossa oli asutukselle edelleen tilaa laajentua, syntyi alueelle paljon neljännesmanttaalia pienempiä maatiloja.²⁸⁵ Periaatteessa halkomiselle piti hankkia lupa, perintötiloille käräjiltä ja kruununtiloille maaherralta.²⁸⁶ Usein kyse oli kuitenkin suvun sisäisistä niin kutsutuista sovintojaoista, joissa ei viranomaisten mielipiteitä kyselty eivätkä maanmittarit määrittäneet tilusrajoja. Viranomaiset eivät myöskään olleet kovin aktiivisia valvomaan sopuisia, osin epävirallisiakin halkomisia, joten osa toimituksista jäi ilman kirjallisia todisteita. Osa jaoista oli lisäksi lyhytaikaisia.²⁸⁷ Nämä seikat tekevät tilamäärän arvioinnista haastavan tehtävän ja aiheuttavat lukumäärissä vaihteluita.

Talonpoikien maatilat jakautuivat kahteen eri tyyppiin: perintö- ja kruununtiloihin.²⁸⁸ Yksinkertaistaen perintötiloihin oli asukkailla omistusoikeus ja ne periytyivät seuraavalle sukupolvelle. Tämän oikeuden saattoi kuitenkin menettää verorästien takia, jolloin perintötila muuttui kruununtilaksi, johon asukkailla oli vain käyttö- ja nautinto-oikeus. Veronmaksukyvyttömyydestä kärsivä tila merkittiin veroasiakirjoihin autoiksi, mutta osa *öde*-merkinnän saaneista taloista oli konkreettisesti ilman asukkaita. Autiotilat pyrittiin nopeasti asuttamaan uudestaan, jotta niiden veronmaksuvelvollisuus jatkuisi eikä tilojen lukumäärä laskisi. Näistä autiotilojen asuttajista tuli kruununtilallisia, vaikka tila olisikin alun perin ollut perintötila.²⁸⁹ Kruununtilojen määrä kasvoi isojaossa, kun valtiolle päätyneille alueille, niin sanotuille liikamaille, erotettiin uudistiloja. Niille saattoivat halukkaat ryhtyä raivaamaan uusia maatiloja, joille myönnettiin tilan vakiinnuttamiseksi verotuksesta vapaita vuosia.²⁹⁰

Asutuksen ja peltopinta-alan määrää pyrittiin 1700-luvulla lisäämään sallimalla maatilojen perustaa mailleen torppia. Torppa oli maatilan epäitsenäinen tilanosa, josta sen vuokralainen, torppari, maksoi emätilalle korvausta päivätöinä tai tilan tuottamana sätönä. Aiemmin maatorpat olivat olleet sallittuja vain kartanoille ja pappiloille, mutta vuodesta 1743 torppia voitiin luvallisesti perustaa myös perintötiloille ja 1757 eteenpäin kruununtiloille. Torppien ja torppareiden lukumäärä lisääntyikin nopeasti.²⁹¹ Torpparien asema ei kuitenkaan ollut täysin vakaa ja turvattu, sillä he olivat riippuvaisia isäntiensä tahdosta ja tarpeista. Iisalmessakin torppia ja niiden peltoja palautui maanomistajien käyttöön.²⁹² Torpparinimitys tunnettiin kuitenkin jo aiemmilta vuosisadoilta. 1600-luvun lopulla sitä käytettiin talojen sivutiloista. Ennen suuria nälkävuosia Iisalmen pitäjän henkikirjaan oli merkitty 50 torpparia.²⁹³

Vuoden 1664 maantarkastus oli merkittävä tapahtuma Iisalmessa: sen aikana savolaisien verotus muutettiin arvioverotuksesta maaverotukseen, eli siirryttiin kiinteän maan-

omistuksen verotukseen, kun aiemmin verotettava tulo perustui arvioon vuoden tuotosta.²⁹⁴ Maaverotukseen siirtymisen myötä pystyttiin kattavasti toteamaan missä ja minkä verran Savossa oli asutusta, ja tarkastus vakiinnutti Iisalmen maakirjatalojen lukumäärän.²⁹⁵ Maantarkastusluettelo tallensi varhaisten arviokuntien jäsenet, arviokuntien omistamat maa-alueet ja maa-alueiden verotusarvon. Arviokuntien rajat tarkistettiin suhteessa muihin maanomistusyhteisöihin ja viranomaiset kannustivat – mutta eivät pakottaneet – arviokuntia kaukaisten tilustensa vaihtoon. Arviokunnan sisäisiä rajoja ei tässä yhteydessä määritely, joten alueiden nautinta jäi yhteisön omaksi asiaksi. Lisäksi maantarkastuksen ulkopuolelle jäi joitain maakappaleita, joista kukaan ei maksanut veroja. Pohjois-Savon arviokuntien verotuksesta muodostui kevyempi kuin Etelä-Savon, sillä pohjoisessa oli enemmän tilaa laajentaa kaskimaita, niittyjä kuin asutustakin.²⁹⁶

Potkulan talon väkeä työn lomassa lepohekellä. Potkula sijaitsee Onkiveden Karvaselän rannalla. Pekka Halonen, *Lepohetki*, 1905. 198 × 180,5 cm, öljy kankaalle. Kansallisgalleria / Ateneum, Antellin kokoelmat. Kuva: Kansallisgalleria / Jukka Romu. CC BY 4.0.

Maantarkastus selkeytti pitäjän kyläjakoja, sillä vasta tässä vaiheessa Iisalmen kantakylät erotettiin omiksi hallinnollisiksi kokonaisuuksiksi. Samalla sen hallintoa yhdenmukaistettiin muun Suomen kanssa. Maantarkastusluettelo ja samanaikainen vuoden 1664 maakirja rekisteröivät ensi kertaa nimeltä kaikki 89 kyläkokonaisuutta. Tätä ennen henki- ja maakirjoissa oli esiintynyt vain 35 aluekyläksi ymmärrettävissä olevaa paikannimeä. Tämä ei kuitenkaan tarkoittanut sitä, että kylät olisi vasta tuolloin asutettu, vaan ne tulivat tässä vaiheessa ensi kertaa näkyviin omina hallinnollisina kokonaisuuksina. Esimerkiksi Vänninmäen kylään oli aiemmin kirjattu paljon enemmän taloja kuin siellä oli vuoden 1664 jälkeen, joten sinne oli merkitty myös muiden myöhemmin omiksi kyliksi vakiintuneiden asutusyhteisöjen taloja. Maantarkastustilaisuus siis joko loi uusia kyläkokonaisuuksia tai rekisteröi ensi kertaa vanhat, aiemmin muodostuneet kylät. Nämä maarekisteri- tai kantakylät luotiin ennen kaikkea hallinnon tarpeisiin, sillä paikallisille arvio- ja jakokunnat olivat tärkeämpi maanomistusyhteisö.²⁹⁷ Rekisterikylä merkitys lähinnä hallinnollisina yksikköinä tulee ilmi myös siinä, että niiden määrä lisääntyi isojaon seurauksena 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alussa. Tällöin eräät kruunulle erotetut maat katsottiin omiksi kyläkokonaisuuksiksi. Niinpä Vieremän Kaarakkala, Iisalmen Pitölamminmäki, Kiuruveden Lapinsalo²⁹⁸ tai Sonkajärven Uuraa eivät ole olleet perinteisiä, vanhoja kantakyläiä, vaan myöhempiä asutusyksiköitä.²⁹⁹

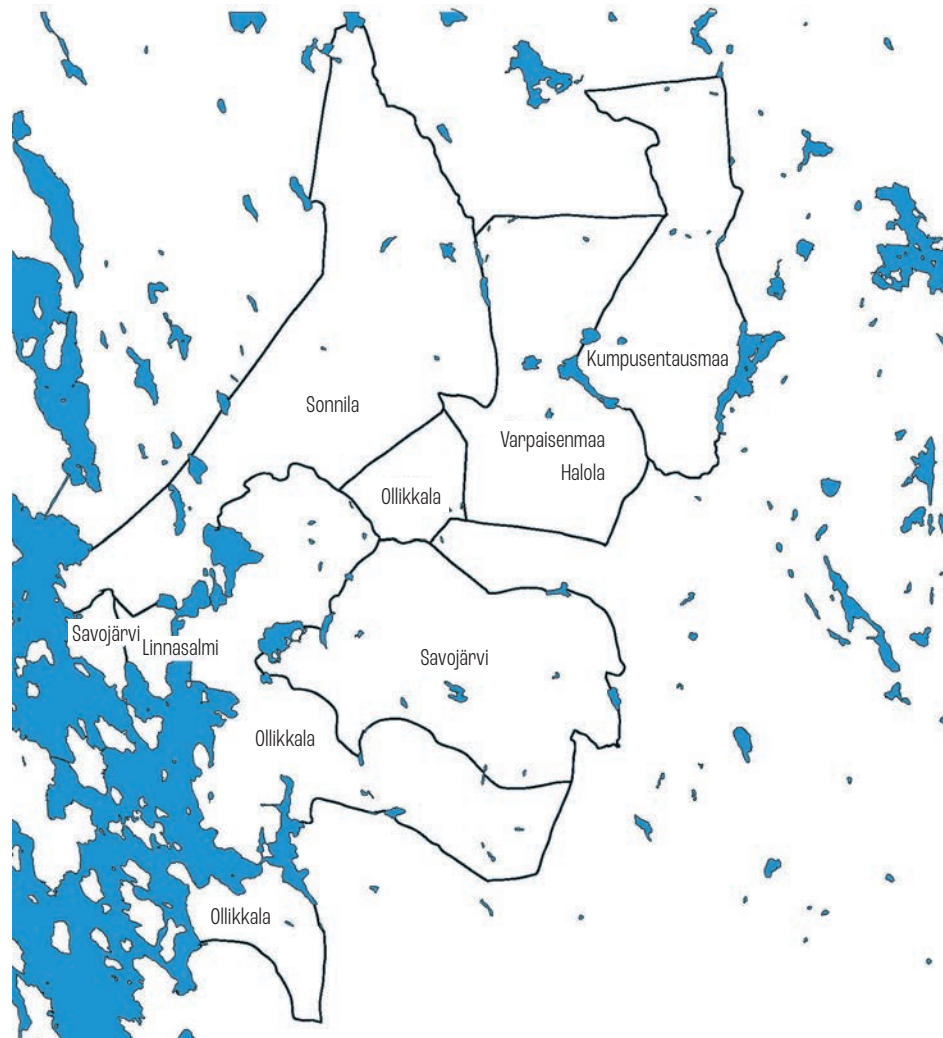
Arviokunnan jäsenet hallinnoivat ja käyttivät siihen kuuluvia maita. Iisalmen arviokuntia on rekisteröity maantarkastusluetteloon 51 kappaletta. Arviokunnat muuttuivat myöhemmin jakokunniksi, joita on Iisalmen vanhan pitäjän alueella 90. Tämä tarkoittaa sitä, että osa arviokunnista oli jaettu pienempiin osiin. Esimerkiksi Huttulan jakokuntaan, joka muodostui Jokelan, Kilpisaaren, Petäjäjärven, Oinasjärven, Viitaan, Vänninmäen sekä Sonkajärven kylistä, kuului vuonna 1664 myös Rutakon kylän taloja. Myöhemmin Rutakko muodosti oman jakokunnan. Tämä näkyy edelleen Sonkajärven maanomistusoiloissa, sillä Rutakon kylän rintamaat ovat Huttulan maiden välissä.

Kuten todettua, kylä maanomistusyksikkönä ei ole ollut Ylä-Savossa aina vallitsevassa asemassa. Toki jakokuntakin saattoi muodostua yhdestä kylästä, mutta yhtä hyvin jakokuntaan kuului useita kyliä tai kylänosia.³⁰⁰ Esimerkiksi Lapinlahden suurimman kylän Ollikkalan talot olivat jakautuneet usean jakokunnan kesken, vaikka kylän koko ei ollut syy tähän moniosaisuuteen. Esimerkiksi edellä mainitun Huttulan maakirjatalojen määrä ylitti Ollikkalan kylän talojen määrän. Jakokuntien taustalla oli pikemmin aiempien arviokuntien maanomistukset. Ollikkalan kylän eteläinen puoli kuului samannimiseen Ollikkalan jakokuntaan, johon lukeutui myös Kivistön kylä. Kylän itäosissa oli Savojärven jakokunta ja kylän pohjoisosassa pääasiassa Sonnilan jakokunta. Omana isojakokokonaisuutena käsiteltiin Ollikkalan kylän takamaista Kumpusentaustanmaata. Lisäksi kylän pohjoisosassa oli Maaningan Halolan kylän ulkopalsta nimeltään Varpaisenmaa. Pieni Linnasalmen jakokunta puolestaan oli ollut kuninkaan kalastamona ja siten itsenäinen osa keskellä Ollikkalan kylää.³⁰¹

Jakokunnat, eli tässä maanomistusyhteisöt³⁰², olivat isojaossa tärkeässä roolissa.³⁰³ Maareformin, josta annettiin oma asetus vuonna 1757, perimmäisenä tarkoituksena oli järjestää jokaisen tilan maanomistukset mahdollisimman yhtenäiseksi kokonaisuudeksi.

Uudistuksen taustalla oli ennen kaikkea Ruotsin ja Etelä-Suomen sarkajakoalueiden tilanne, jossa talojen pellot oli jaettu kapeisiin peltoalueisiin, sarkoihin, joita kyläläisten piti viljellä yhtäaikaaisesti. Tämän vainiopakon ja yleisestikin maanomistuksen monipalstaisuuden katsottiin estävän uudistuksia ja maanviljelysolojen kehitystä. Ruotsalaisen Jacob Faggotin suunnitteleman uudistuksen mukaan maat ja erityisesti pellot piti jakaa uudelleen tilojen mantaaliluvun eli verotusarvon mukaisesti vain muutamaiin lohkoihin ottaen huomioon myös maaperän tuotto-odotukset.³⁰⁴ Savossa uudistustarpeessa ei ollut suoranaisesti kyse peltoalueista, sillä ne olivat jo lohkojaossa, vaan metsäalueiden jakamisesta talollisten kesken. Maanomistusolojen sekaannukset olivat autoitumisen ja uudelleenasettamisen sekä monipalstaisuuden takia kasvaneet myös Savossa, joten maareformille oli tarvetta, vaikka sen lähtökohdat olivat hivenen erilaiset kuin sarkajakoseudulla.³⁰⁵

Ollikkalan kylän maiden jakautuminen eri jakokuntiin. Piirtänyt: Jari Järvinen.

Suomessa isojako alkoi vaihtelevasti eri puolilla maata, eivätkä toimenpiteet aluksi koskettaneet Savoaa, mutta omaa vuoroa odotellessa kasvoi paine keskeyttää tai hidastaa muut maanjakoaloitteet. Kun Savossa sitten alkoi isojako, katsottiin tarpeelliseksi tehdä ensin verouudistus, jolla tähdättiin Savon verotuksen yhtenäistämiseen ja yksinkertaistamiseen. Tätä varten Iisalmenkin alue kartoitettiin pääasiassa vuosina 1779–1780.³⁰⁶ Pian kuitenkin huomattiin, että maanomistusten yhtenäistäminen oli syytä tehdä ennen verotuksen uudistamista. Aluksi maa-alueet jyvitettiin eli määriteltiin peltojen, niittyjen sekä metsämaiden arvo ja mahdollinen tuotto. Jyvityksen jälkeen kirjattiin talojen yksityisomistukset ja tarkastettiin jakokunnan rajat. Naapurikylien edustajat olivat mukana valvomassa rajankäyntien oikeellisuutta, mutta varsinaiset rajaepäselvyydet olivat harvinaisia. Erimielisyyksiä varten perustettiin erityisiä maanjako-oikeuksia, jotka käsitelivät yksinomaan isojakoon liittyviä asioita – ja niissäkin yleensä jakokunnan sisäisiä riitoja.³⁰⁷ Jakokuntia kannustettiin edelleen tilusvaihtoihin ja kokoamaan maanomistuksensa mahdollisimman yhtenäisiksi alueiksi. Näistä jakokuntien välisistä vaihto-operaatioista on Iisalmen isojakoasiakirjoissa kuitenkin vähän konkreettisia esimerkkejä.³⁰⁸ Mahdollisesti maapalstoja oli vaihdettu riittävästi jo 1600-luvun maantarkastuksen yhteydessä. Toisaalta jakokunnille jäi isojaon jälkeenkin muun muassa niittyomistuksia muiden jakokuntien alueille eli täysin yhtenäisiin aluekokonaisuuksiin ei päästy. Myös jakokunnan sisällä tapahtui talojen välisiä maa-alueiden vaihtoja. Isojaon viimeinen vaihe oli varsinaisen jako sekä tilusrajojen määrittäminen ja maastoon merkitseminen. Savossa verotustakin uudistettiin, mikä näkyi esimerkiksi isojakoasiakirjoissa uuden ja vanhan manttaalin merkintöinä. Käytännössä tämä verouudistus nosti iisalmelaisten verotaakkaa – seikka, joka piti myöhemmin korjata.³⁰⁹

Maareformin perimmäisenä tarkoituksena oli parantaa maanviljelyksen tuottavuutta ja lisätä peltopinta-alaa. Tätä edistääkseen kruunu lupasi jättää vuoden 1775 jälkeen raiivat pellot verovapaiksi. Uudet niittyraivaukset saivat puolestaan veronalennuksia.³¹⁰ Lisäksi isojakoasiakirjoissa huomioitiin pelloiksi tai niityiksi muokattavissa olevat maat sekä kaskialueet, jotka jaettiin huolellisesti uusien ja vanhojen tilojen kesken. Maakirjataloille jaettiin isojaossa niiden verotusarvon mukaisesti aluksi enintään 1700 tynnyriä maata – myöhemmin pinta-alaa kasvatettiin hieman.³¹¹ Talot olivat kuitenkin hallinneet

Räihälän tilan pihapiiriä rakennuksineen. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1926, Lapinlahti, Onkivesi, Räihälän tila. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

ja käyttäneet laajempia alueita, joten jakokunnan yli jäävä maa oli kruunun liikamaata, jonne muodostettiin kruunun uudistiloja (*krona nybygg*) tai metsätiloja, kruununpuistoja.

Maatiloille vakiintui hallintolähteissä 1700-luvun alkupuoliskolla oma maakirjanumero, jonka avulla hallittiin verotettavia yksiköitä, koska asukkaisiin perustuva omistajatieto vanhentui ja muuttui.³¹² Isojaossa maakirjataloja jaettiin pienempiin osiin ja ne saivat isojakoasiakirjoihin kirjaintunnisteen. Vanhat maakirjanumerot pysyivät edelleen taustalla. Nämä tilat katsottiin verolähteissä alkuperäisen maakirjatilan osiksi niin kauan kuin niillä oli yhteinen verotusarvo, joten ne saivat vasta verouudistuksen jälkeen omat kantatilanumeronsa. Nämä numerot on myöhemmin merkitty isojakoasiakirjoihin. Henkikirjoissa maakirjatalot vaihtuivat 1800-luvun puolella vähitellen kantatilaa kuvaaviksi yksiköiksi ja numeroinniksi. Tämä numerointi on suurelta osin säilynyt tähän päivään saakka.³¹³ Nimensä kantatilat saivat pääasiassa isojaon aikaan, vaikka niitä on jonkin verran myöhemmin muutettu.³¹⁴

Isojako ja uusien tilojen muodostaminen hillitsivät hetken aikaa maanjaon tarvetta. Lisäksi halkomisrajoituksia pidettiin yllä, sillä valtio pelkäsi edelleen liian pienten ja ”elin-kelvottomien” tilojen syntymistä. Myöskään tilanosien myyminen ei ollut vielä sallittua. Maan osittamisen kankeus katsottiin kuitenkin ongelmaksi ja siihen haluttiin lisää välineitä. Vuoden 1864 jälkeen oli mahdollista jakaa maata myös lohkomalla. Tällöin kantatilasta erotettiin määräala, josta muodostettiin itsenäinen maatila, jolla oli oma manttaalimäärä ja verotusarvo. Rekisterinumeron se sai kuitenkin kantatilan mukaan. Samalla sallittiin palstatilojen muodostaminen, mutta ne eivät olleet itsenäisiä, vaan edelleen emätilasta riippuvaisia tilanosia.³¹⁵ Nämä palstatilat itsenäistyivät vasta 1900-luvulla. Iso merkitys maanomistuksen vapauttamisen kannalta oli myös torppari- ja mäkitupalaisasutuksen itsenäistyminen 1920-luvulta lähtien. Kaikki tämä tapahtui kuitenkin valtion määrittämän lainsäädännön puitteissa. Valtio pyrki edelleen hallitsemaan asutuksen laajentumista.

Varhaisin asutus vesistöjen varsilla

Käsitys Ylä-Savon varhaisimman asutuksen sijoittumisesta on suhteellisen yksimielinen: ensimmäiset historiallisen ajan asuinsijat syntyivät vesistöjen varsille. Väitöskirjassaan Pohjois-Savon asuttamiseen perehtynyt Arvo M. Soininen jakaa Iisalmen 1500-luvun asutuksen Iisalmen reitin alaosaan asutukseen, latvahaarojen asutukseen sekä Salahmin ja Sonkajärven reitin taloihin. Lisäksi Pielaveden asutusalue kuului Iisalmeen ja sisälsi joitain sisämaahan perustettuja taloja.³¹⁶ Tilojen lukumäärä ei ollut vielä kovin suuri, mutta loi pohjan myöhemmälle asutuksen kasvulle, sillä suurin osa seudun uudistaloista sai asukkaansa ensimmäisten tilojen jälkeläisistä. Asutuksen keskittymiseen vesistöjen äärelle vaikuttivat niin kulkuyhteydet, kalavedet kuin rantamaiden viljavuus. Veijo Salonheimo korostaa maaperän merkitystä ensimmäisten asuinpaikkojen valinnassa. Esimerkiksi Kiuruvedellä kaikki vanhat talot olivat Salonheimon mukaan ranta-asutusta.³¹⁷ Vesistöjen merkitys näkyi myös vanhoissa kylännimissä, sillä moni kylistä jakaa nimensä läheisen järven kanssa. Sisämaan mäkitylät olivat harvinaisempia. Tästä Soininen mainitsee esimerkkinä ainoastaan Iisalmen Pörsänmäen.³¹⁸ Mäkiasutuksesta

muodostui myöhemmin tätä yhtä esimerkkiä yleisempi tapa kohdistaa savolaista asutusta.³¹⁹ Korkeat mäet jäivät jääkauden jälkeisen veden kuluttavan vaikutuksen ulottumattomiin, joten ne olivat maaperältään ravinteikkaita. Korkeus myös suojaasi hallalta.³²⁰

Savolaiset asutuskeskittymät eivät olleet samanlaisia kuin suurin osa länsisuomalaisista kylistä, joissa asutus oli keskittynyt tiiviiksi ryhmäkyliksi tai tie- tai vesireitin varrella

Merja Uotila

Kantatilojen nimet osana asutusnimistöä

Maatilojen nimet ovat olennainen osa asutusnimistöä. Etelä- ja Länsi-Suomessa kantatilojen nimitykset vakiintuivat asiakirjoihin 1600-luvun loppupuolella ja 1700-luvun alussa, mutta Savossa tilojen virallinen nimeäminen tapahtui myöhemmin. Tämä ei johdu pelkästään alueen myöhäisemmästä asuttamisesta. Itäisen sukunimiperinteen vuoksi Savossa voitiin käyttää vakiintuneita sukunimiä maatilan ja sen asukkaiden tunnistamiseen. Läntisessä Suomessa puolestaan tarvittiin etunimen ja patronymmin oheen taloille pysyviä nimityksiä. Monessa yhteydessä talonnimiä käytettiin sukunimenomaisesti, jolloin muuton yhteydessä vaihtui myös nimi. Ylä-Savossa kantatiloille vakiintui omat maarekisterinumerot 1700-luvun alkupuoliskolla, mutta yksilöivät nimet tiloille määriteltiin vasta isojaon yhteydessä. Maatilojen määrän lisääntyminen kasvatti tarvetta tunnistaa taloja ja niiden asukkaita aiempaa yksilöllisemmin. Tässä Savossa seurattiin eteläisen Suomen esimerkkiä. Toki osa tilojen nimistä oli ollut käytössä jo ennen 1700-luvun loppupuoliskoa, mutta vasta isojaako virallista ja systemaattisesti luetteloi kantatilat nimineen ja omistajineen.

Kantatilojen nimeämisperusteita oli useita. Osa taloista nimettiin läheisten luontokohteiden mukaan. Erityisesti kruunun uudistilat saivat nimensä näin, koska niillä ei yleensä ollut maatilan muodostamisen aikaan vielä valittu asukkaita, jotka olisivat voineet antaa sille nimen. Esimerkiksi Kaarakkalan kylään, joka oli kruunun liikamaista syntynyt uusi rekisterikylä, tilojen nimiä olivat muun muassa Savisenmäki, Sallisenmäki, Tolosmäki, Palostenmäki, Lehtojärvi sekä Karsikkomäki. Myös osa vanhoista tiloista nimettiin sen paikan mukaan, jossa ne sijaitivat. Luupuveden rannalla Hakoniemen tila sijaitsi nimensä mukaisesti Hakoniemessä ja Tiusaniemen tila Tiusaniemellä.

Huomattavan moni kantatila nimettiin kuitenkin isojaon aikaisen omistajansa toimesta ja mukaan. Toisinaan kyse oli etunimestä, toisinaan

sukunimestä. Esimerkiksi Ruotaanlahden jakokunnassa maakinjalalo numero yksi jakautui neljään osaan. Juha Paulinpoika Lappalaisen tilan nimi oli kylän mukaisesti Ruotaanmäki, Paavo Paavonpoika Lappalaisen maatila nimettiin Lappalaksi, Pieti Jaakonpoika Lappalaisen tila oli Pietilä ja Jaakko Jaakonpoika Lappalaisen Jaakkola. Maakinjalatilo numero kaksi ositettiin kahtia. Risto Ristonpoika Huttusen tilaa kutsuttiin Huttulaksi ja toista puolta Makkolaksi isäntä Paavo Juhanpoika Makkolan mukaan. Pulkkan suvun talot olivat Pulkka ja Mikkola, jälkimmäinen Mikko-isäntänsä mukaan. Saman jakokunnan toisessa kylässä Ruotaanlahdessa sen neljä kantatilaa olivat Lassila, Jussila, Niskala ja Paavola isäntinä Lassi Lappalainen, Jussi Lappalainen, Kustaa Paavonpoika Niskala ja Pieti Paavonpoika Niskala. Myös taloa emännöinyt leskiemäntä pääsi vaikuttamaan tilannimiin. Esimerkiksi Ulmalan Pirjolan kantatilan nimen taustalla oli leski Pirjo Hujanen. Vielä tavallisempaa oli kuitenkin nimetä leskiemännän hallitsema tila Leskeläksi, kuten tapahtui Karvasalmella Katariina Väisäsen emännöimälle maatilalle.

Kantatilojen nimiä saatettiin myös muuttaa. Liekö Hautakylän Pöksyläiset hävenneet talonsa nimeä, kun se vaihtui Pöksylästä Kankaaseen. Nimiä vaihdettiin myös jotta välttyttiin sekaannuksilta, sillä yleisimmät talonnimet kertaantuivat muissakin kylissä. Halkomalla ja myöhemmin lohkomalla erotetut maatilat ovat myös saaneet rekisterinumeroiden lisäksi omat erottuvat nimet. On toki toinen asia, tunnetaanko talot virallisten rekisterinimien vai sen entisistä tai nykyisistä asukkaista johdetun kutsunanimen mukaan.

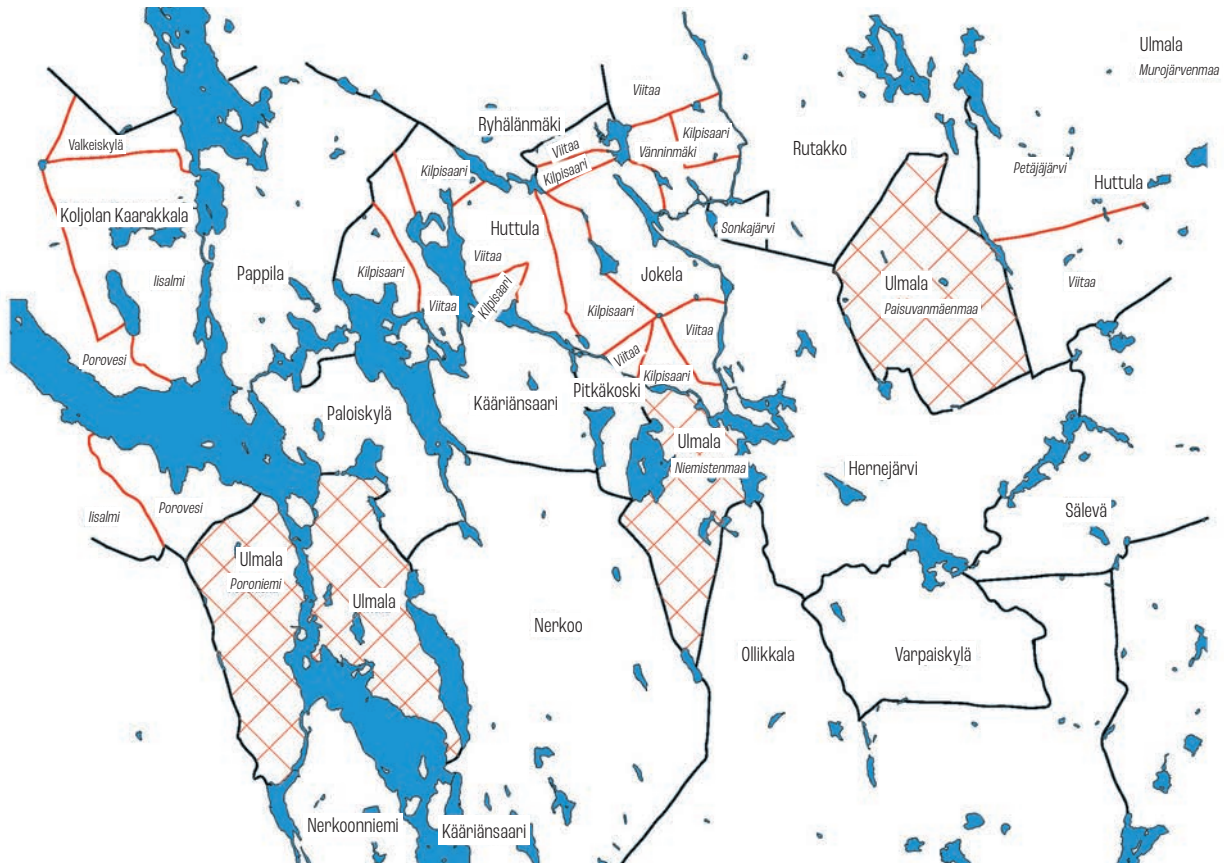
Lähteet:

MMLA, Iisalmi, Koljolan ja Kaarakkalan jakokunta, 3:1; Ruotaanlahden jakokunta 17:1. MMLA, Lapinlahti, Karvasalmen jakokunta 3:1; Ulmalan jakokunta 20:1. MMLA, Kiuruvesi, Lapinniemen jakokunta 3:67; Luupuen jakokunta 3:200. KA, MMH uudistusarkisto, Bia:31 Uudistushakemisto: Kuopion lääni (Iisalmi-Kiuruvesi). Nissillä 1975; Heikkilä 1983; Lehikoinen 1989; Mäkelä-Alitalo 2003; Alanen 2004.

sijaitseviksi raittikyliksi. Savolainen kylä oli enemmän hajakylä, jossa talot rakennuksineen ja niitä ympäröivät pellot olivat selvästi erillään, mutta silti ”huutoetäisyyden” päässä toisiaan.³²¹ Naapureista sai turvaa ja seuraa, vaikka asuttiinkin näköyhteyden päässä. Toki oli muutamia yksinäistaloja, jotka sijoittuivat kauas muusta asutuksesta. Aikaa myöten asutus pääsi paikoitellen myös tiivistymään, sillä usein vanhasta talosta eriytyneen uuden tilan asukkaat pystyttivät rakennuksensa samojen peltojen ääreen. Tämä tapa loi jo ennen isojakoa tarvetta väljentää asutusta ja muuttaa taloja toisaalle, mutta 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuoliskolla tämä oli sekä vapaaehtoista että harvinaista.³²²

Jakokuntien maa-alueet voidaan jakaa rintamaihinkin ja takamaihinkin. Näistä rintamailla (*bröstmark, hemmark*) sijaitsivat asuintontit, pellot ja suurin osa niityistä. Myös kaskipellot raivattiin usein lähelle asutusta. Takamaat eli ulkomaat tai -palstat (*utmark*) saattoivat sijaita kaukanakin, useiden kilometrien päässä. Rintamaiden ja takamaiden välissä oli mahdollisesti toisten jakokuntien alueita. Esimerkiksi yhden kylän taloista muodostuneen Ulmalan isojakoasiakirjat paljastavat jakokunnalla olleen useita asumattomia takamaita ja ulkopalstoja.³²³ Näistä lähin oli Nerkoonjärven länsipuolella sijainnut Poroniemi, kun Ulmalan talot olivat ennen isojakoa sijainneet yksinomaan kyseisen järven itäpuolella. Varsinaiset takamaat sijaitsivat rintamaan itäpuolella. Niemistenmaa oli ni-

Ulmalan jakokunnan maat.
Piirtänyt: Jari Järvinen.

mensä mukaisesti Niemisjärven eteläpuolella oleva ulkopalsta. Ulmalan rintamaiden ja Niemistenmaan väliin jäi Paloiskylän ja Nerkkoon maanomistuksia. Kolmas takamaa, nykyisin Sonkajärveen kuuluva Paisuvanmäenmaa, sijoittui Rutakon jakokunnan maiden eteläpuolella. Takamaiden väliin jäi niin Hernejärven kuin Huttulan jakokunnan alueita. Neljäs jakokunnan takamaa oli nimeltään Murojärvenmaa, mutta se menetettiin kruunun liikamaana valtiolle. Alueesta muodostettiin isojaossa Muuraisjärven kylä.

Maanomistuksellisen tilkkutäkin tausta oli varhaisessa asutushistoriassa, missä arvionnkat olivat varanneet nautintaansa alueita eri puolilta pitäjää.³²⁴ Ulmalan tilanne ei ole mitenkään poikkeuksellinen. Yleensä jakokunnan takamaat olivat isojakoon saakka ilman vakituista asutusta, sillä valtaosa kylistä asutti vain rintamaitaan. Kaikkien jakokuntien maa-alueet eivät olleet yhtä monessa osassa kuin Ulmalassa. Oli myös kompaktimpia, yhdessä osassa olevia maanomistusyhteisöjä, mutta yhtä kaikki, lähellä asutusta olevia maita käytettiin ahkerammin kuin kaukana olevia.

Maakirjatalojen määrä lisääntyi 1600-luvulla. Kun vuosisadan puolivälissä taloluku oli noin 220, rekisteröitiin 15 vuotta myöhemmin tehdyssä maantarkastuksessa jo lähemmäs 300 tilaa.³²⁵ Näin nopea tilamäärän lisäys oli poikkeuksellista eikä välttämättä kuvaa todellista kasvua. Oletettavasti maantarkastuksessa kirjattiin maatilat tarkemmin tai muuten erottelevammin kuin aikaisemmat veroasiakirjat. Osa kasvusta johtui uudisasutuksesta. Vuoden 1664 maantarkastusluettelo rekisteröi 14 iisalmelaista uudistilaa. Salonheimon mukaan tämä oli suurin määrä koko Savossa.³²⁶ Uuden talon perustamista haluava sopi maan haltijan tai haltijoiden kanssa hankkeestaan ja ryhtyi uudisasukkaaksi. Uudisasukkaat olivat oikeutettuja verovapaisiin vuosiin, jotta tila ja sen tuotto vahvistuisivat.

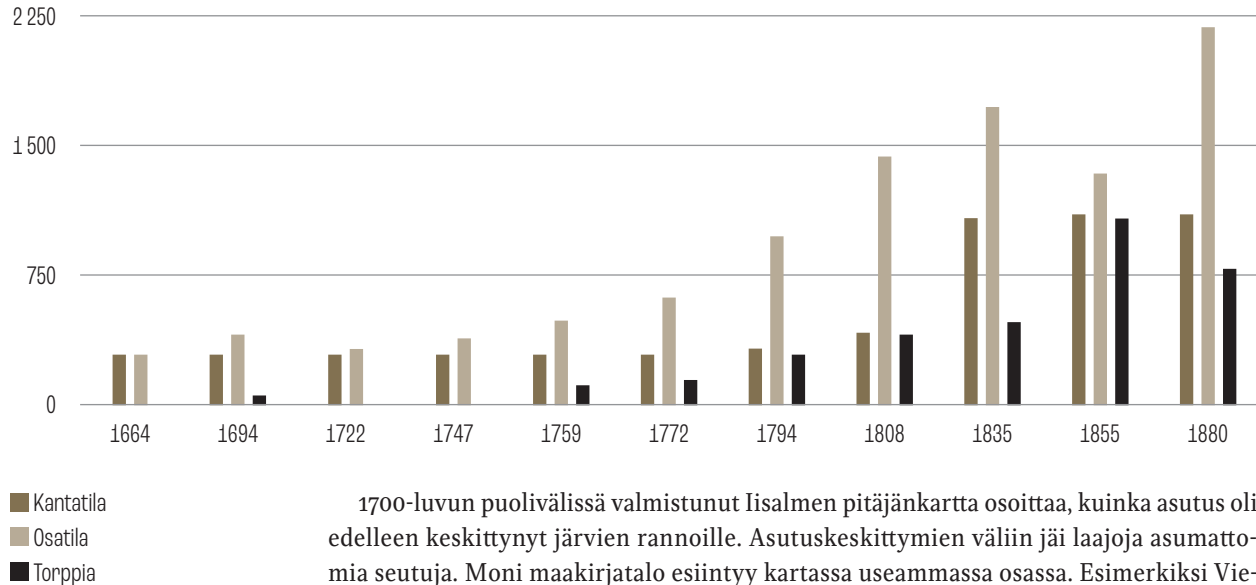
Iisalmen maakirjatalojen lukumäärä vakiintui 296:een. Kymmenen tai enemmän maakirjataloa käsittäviä kyliä oli Iisalmessa vain kolme, Haapajärvi, Ollikkala ja Ulmala. Näistä viimeksi mainittu muodosti oman yhtenäisen jakokunnan, mutta sielläkään ei ollut selkeää kyläkeskittymää. Haapajärven 12 taloa olivat puolestaan jakautuneet kolmen jakokunnan kesken eri puolille Haapajärvi-nimistä järveä tai kylän sydänmaille Sonkajärven itäosiin. Suurin osa Iisalmen asutuskeskuksista muodostui vain muutamasta maakirjatalosta, ja niille syntyi usein kylämäinen keskuspaikka. Yksinäistaloja eli kyliä, joissa oli vain yksi maakirjatalo, oli Iisalmessa peräti 30. Tämä oli lähes kolmasosa pitäjän kylistä, mikä oli tyypillistä Savon maakunnan rajaseuduille ja erityisesti Ylä-Savolle.³²⁷ Moni yksinäistaloista myös pysyi yhden tilanosan kokoisena, eikä asutuksen tihentymistä yksinäistalosta kyläksi tapahtunut edes 1700-luvun väestönkasvun aikana.

Asutuksen tiivistyminen 1700-luvulla

Iisalmen seutua, kuten koko Suomea, kurittivat 1600-luvun lopun nälänhätä ja sitä seurannut isoviha. Tuolloin osa tiloista autioitui ja jäi kokonaan tyhjäksi.³²⁸ Myllerryksestä selvinneet perheet ottivat autioituneiden tilojen maata käyttöönsä, eivätkä uudelleen asutettujen talojen haltijat aina olleet selvillä tilusrajoistaan. Lisäksi tontteja jäi pois käytöstä, kun valittu paikka jouduttiin toteamaan epäedulliseksi asuinsijaksi.³²⁹ Riitoja sekä sekaannuksia maankäytössä aiheuttivat myös monipalstaisuus ja yhteisomistajuus.³³⁰

Kuvio 1. Kantatilojen lukumäärä sekä niiden jakautuminen osatiloihin sekä torppiin vanhan Iisalmen pitäjän kylissä 1664–1880.

Lähde: Iisalmen, Kiuruveden, Lapinlahden, Nilsin ja Pielaveden henkikirjat ja maakirjat.

1700-luvun puolivälissä valmistunut Iisalmen pitäjänkartta osoittaa, kuinka asutus oli edelleen keskittynyt järvien rannoille. Asutuskeskittymien väliin jäi laajoja asumattomia seutuja. Moni maakirjatalo esiintyy kartassa useammassa osassa. Esimerkiksi Vieremäjärven samannimisen järven pohjois- ja luoteispuolelle keskittyneen jakokunnan maakirjataloista jokainen jakautui vähintään kahteen osaan. Vain harvat osatilat olivat muuttaneet hajakyläalueelta muualle. Tosin esimerkiksi Vieremäjärven jakokunnalla oli takamaillaan Iso-Iin rannalla Tikanniemessä kaksi osatilaa³³² ja Salahmin jakokunnassa Makkolan perhe perusti tilansa Pirttimäelle, joka oli linnuntietä lähes 20 kilometrin päässä muista jakokunnan taloista.³³³ Kiuruvedellä Luupuen jakokunnassa yksi tila sijaitsi Konolanmäellä, joka oli noin 10 kilometrin päässä Luupujärveltä. Iisalmessa Pörsänmäen kylän Laakkolan jakokunnasta oli yksi talo muista erossa Multamäellä, ja Lappetelässä eräs osatila oli siirtynyt Onkiveden rannalle.³³⁴

Iisalmen alueelta löytyy myös kyliä, joissa asutus lähtökohtaisesti jakautui laajalle alueelle. Esimerkiksi Sonkajärven Sälevän kylän asuintontit olivat 1700-luvun puolivälissä toisistaan erillään Säleväjärven ja Varpaisjärven rantamailla tai sisämaassa Pohjasmäen luona, joten isojoassa saatettiin todeta, ettei talonsiirroille ollut tarvetta.³³⁵ Nerkoon kylän talot levittäytyivät pääasiassa Nerkoonjärven rantamille. Myöskään Ulmalan talot eivät sijainneet kovin kylämäisesti Nerkoonjärven rantamilla. Laajan jakokunnan kyläkeskittymät olivat luonnollisesti eri puolilla jakokuntaa. Huttulassa Vänninmäen

talot sijaisivat lähes reittikylämäisesti rivissä Uuranpuron varrella, Jokelan yksinäistalo puolestaan Matkusjoen rantamailla. Viidan kylän asutus oli keskittynyt eri puolille Viitaanjärveä. Oinasjärven yksinäistalo oli kaukana jakokunnan takamailla, kuin myös Petäjätjärven kylä samannimisen järven etelärannalla. Sonkajärven kylä taas koostui lähinnä Saviniemelle sijoittuneesta laajasta asutuskeskittymästä. Kilpisaaren kylän talot olivat joko Kilpijärven rantamilla tai Kilpisaarella, lisäksi yksi taloista oli pystytetty kauas takamailla Oinasjärven talon eteläpuolelle.

Vuosisadan puolivälissä Iisalmessa oli vähän virallisia torppia, vuonna 1747 vain 15 kappaletta. Suurin syy tähän lienee se, ettei pitäjässä ollut juurikaan kartanoita tai muita

Kuten Kiuruveden ja Sulkavan tienoot osoittavat, 1700-luvun puolivälissä asutus keskittyi vesistöjen rannoille. Olof Borgström ja Pehr Krook, 1775–1777, Geographisk Charta öfver Idensalmi Sokn i Savolax 1755–1757, RA. Karttaosa 10CD Heikki Rantatuvan ja Matti Pehkosen toimituksessa.

säätyläistöjä. Vain pappilan mailla oli merkittävä määrä torppareita. Sen sijaan sotilas-torppia oli 1750-luvulla lähes joka kylässä, isoimmissa jopa kaksi. Torppien määrän suhteen tilanne muuttui nopeasti perintö- ja kruununtilojen saatua luvan perustaa mailleen maatorppia. Vuoteen 1759 mennessä Iisalmeen oli syntynyt jo satakunta torppaa. Torpat eivät olleet yleensä kylän yhteisiä, vaan yksittäisten talojen laittamia.³³⁶ Torppien sijainti vaihteli. Osa niistä oli isäntätalojen lähetyvillä, lähes samassa pihapiirissä, osa taas kauempana. Esimerkiksi Valkeamäen jakokunnalla oli torppia sekä muutaman sadan metrin päässä päätilasta että parin kilometrin matkan takana Iso-Iin rantamilla. Varsinaisesti takamaille ei torppia juurikaan perustettu kuin vasta 1700-luvun jälkipuoliskolla. Esimerkiksi Pörsänmäellä oli isojaon aikaan jo kahdeksan torppaa. Näistä kaksi oli vanhaa ja kuusi uudempaa vuokratilaa, joiden perustamisvuodet merkittiin asiakirjaan. Tyypillinen torpanvuokra Pörsänmäellä oli luovuttaa joka kolmas viljelys- ja emätilalle. Viisi vuokra-aluetta oli 1780-luvulta, joten suurin osa torpista nautti vapaavuosisista. Lisäksi Pörsänmäen yhteismaalla Lainsuolla oli yksi yhteinen torppa.³³⁷

Suurin osa Savosta tuli kartoitetuksi vuosina 1779 ja 1780, ja isojako oli saatu virallistettua 1800-luvulle tultaessa. Vain muutamassa jakokunnassa toimitukset vierähtivät pitkälle seuraavan vuosisadan puolelle. Tällöin syynä oli tavallisesti jaon riitaisuudesta johtuvat uusimiset. Sonkajärvellä jakojen tekoa hidasti maanmittarin kuolema, jolloin jakotoimitukset piti aloittaa alusta.³³⁸ Muuten jakotoimitukset olivat haasteellisuudesta huolimatta ohi muutamassa vuodessa. Etelä-Suomessa toimituksia saattoi hidastaa peltojen ja metsien eriaikainen jakotoimitus, kun taas Savossa kaikki jakokunnan maat käsiteltiin yhdellä kertaa. Valtio tarjosi Savon jakotoimituksiin myös riittävästi resursseja, sillä kruunu halusi erottaa itselleen liikamaita uusia maatiloja varten ja näin edistää niin väkiluvun kasvua kuin valtion verotulojen karttumista.³³⁹ Talonpojille tärkeämpää oli päästä eroon tiluskaannuksista ja aloittaa uudisviljely.³⁴⁰

Maanomistusolosuhteiden selkeyttäminen mahdollisti uusien maatilojen synnyn. Isojaon odottelu oli viivästyttänyt perinnönjakoa, jotka nyt purkautuivat osatilojen määrän kasvuna. Lukumäärästä antaa osviittaa 65 jakokunnan tilanne, jossa 233 maakirjatilasta muodostui isojaossa 806 osatilaa, jotka myöhemmin muuttuivat kantatiloiksi.³⁴¹ Suurimmalla osalla osatiloista oli jo vakiintuneet tontit ja omat pellot, joten tilat olivat jakautuneet jo ennen isojakoa – virallisesti tai omatoimisesti, mutta nyt viimeistään ositukset virallistettiin.³⁴² Jonkin verran syntyi myös ihan uusia maatiloja, joilla ei ollut jakokirjaan merkittyä omia tontteja tai valmiita pelloja, vaan pelkästään näihin sopivia alueita. Esimerkiksi Niemisjärvellä Heikki Räsänen muutti neljännesosuutensa maakirjatalosta numero kahdeksan Vääräkankaalle, jossa häntä odotti vain vuoden 1775 jälkeen raivattu niittykappale. Maakirjatalon kaksi muuta osaa ja niiden haltijat Olavi ja Heikki Räsänen jäivät vanhoille sijoilleen Niemisjärven rantamille.³⁴³

Moni tila oli jakautunut tai jaettiin veljesten ja lähisukulaisten kesken. Tästä kertovat muun muassa tilanomistajien samat sukunimet. Esimerkiksi Hautajärvellä maakirjatalo numero yhdestä tehtiin kolme osatilaa asukkainaan kaksi veljestä ja heidän setänsä. Heikkilässä asui Heikki Pöksyläinen perheineen, Olavi Pöksyläisen talo puolestaan sai nimen Pöksylä, joka tunnettiin myöhemmin nimellä Kangas. Kolmas tilanosa nimeltään Tupaharju erotettiin Petteri Pöksyläiselle. Tämä oli kokonaan uusi tila, sillä hän sai jaossa

Tupaharjun metsäpalstan Kilpijärven koillispuolelle, jossa oli ennestään kaksi torppaa. Kyseisellä kantatilalla ei ollut myöhemmin merkitty torppia, joten vaikuttaa siltä, että kyseiset torpat sulautuivat Tupaharjun tilaan.³⁴⁴ Muuallakin käytettiin hyväksi torpparien raivaamia peltoja uuden talon paikan määrittämisessä. Samasta Hautajärven jakokunnasta Aatu Hyvönen maakirjatalo numero neljästä sai isojaossa Mettäjärven torpan alueen asuttavakseen. Nerkoossa puolestaan maanmittari halusi Petteri Väisäsen muuttavan Sulkavanniemen torpan alueelle.³⁴⁵

Iisalmessa edellä mainituista 806 tilasta 127 oli kruunun uudistiloja, eli joka neljäs maakirjataloista erotettu osatila oli kruunun liikamailla.³⁴⁶ Wirilanderin mukaan Savon osuus Suomen uusista kruununtiloista oli vuosina 1720–1809 vain 4,5 prosenttia, mutta

Niemisjärven talojen pihapiirejä vuonna 1762. KA, MMH, uudistusarkisto, Niemisjärvi, Kartta ja selitys riitaisista pelloista (1762).

Savon liikamaille syntyneitä tiloja perustettiin lähinnä Ylä-Savoon.³⁴⁷ Kruunun uudistiloja ei kuitenkaan muodostettu joka kylään. Esimerkiksi Vieremäjärven jakokunnassa ei ollut liikamaata mitä jakaa, mutta viereisen Valkeajärven jakokunnalla taas oli laajat takamaat, jonne erotettiin 15 uutta kruununtilaa. Näistä suurin osa tuli kylän rintamaiden länsipuolella sijaitseville Savikummunmaalle ja Riita-ahoon sekä itään Tetrijärvenmaahan. Suurista odotuksista huolimatta osa lähinnä takamaille erotetuista maapalstoista ei houkutellut uudisraivaajia. Niissä maaperä ei sopinut viljelyyn, tai jokin muu seikka esti maiden hyötykäytön. Osa kylien takamaista oli siis syystäkin ollut vähäisellä käytöllä.

Kaikilla maapalstoilla ei ollut omistajaa, tai pikemmin kukaan ei maksanut maan käytöstä veroa. Nerkooniemen tilanne paljastui jo ennen isojakoa ja se otettiin kruunun haltuun, kun nerkoolaiset eivät voineet todistaa omistavansa niemestä maata.³⁴⁸ Samanlaisesta tilanteesta saattoi olla kyse Iisalmella Pörsänmäen ja Martikkalan jakokuntien väliin jäävällä Pitolammimäellä, josta tuli oma yhden kruununtilan käsittävä jakokunta. Useimmiten jakokunnat menettivät valtiolle takamaitaan. Esimerkiksi Luupue, Haapajärvi ja Kiuruvesi joutuivat luovuttamaan valtiolle Kiuruveden pohjoisosissa sijaitsevia maapalstojaan. Sinne muodostettiin uusi kylä, jolle vakiintui nimi Lapinsalo.³⁴⁹ Läheisen Nälännön kylän alueelle tuli myös paljon kruununtiloja.³⁵⁰ Jo aiemmin mainittu Ulmalan Murojärvenmaa Sonkajärvellä siirtyi kruunulle Muuraisjärvi-nimisenä kylänä, jonne erotettiin seitsemän uutta kruununtilaa. Koljolan ja Kaarakkalan jakokunnan takamaasta muodostettiin uusi Kaarakkalan rekisterikylä.³⁵¹ Tiloja tänne Vieremän koillisosiin muodostettiin peräti 26, mutta osa tiloista oli ilman haltijaa vielä vuoden 1855 henkikirjassa.³⁵²

Uudistilojen asukkaat olivat yleensä lähiseudun tilallisten jälkeläisiä, vaikka kuka tahansa saattoi ottaa kruununtilan haltuunsa. Isojakoasiakirjoihin ei näille uudistiloille yleensä ollut merkitty asukkaita, joten ne asutettiin tavallisesti vasta tilan perustamisen jälkeen. Kuka tahansa ei voinut ryhtyä uudistilalliseksi, sillä se vaati voimavaroja. Peltojen raivaaminen sekä maatilan rakennusten pystyttäminen kysyi fyysistä kuntoa. Muutakin varallisuutta tarvittiin, sillä uudistilallisen piti tulla toimeen ennen tilan tuoton vakiinnuttamista. Eniten uusia kruununtiloja syntyi Kiuruveden ja Vieremän pohjoisosiin sekä Sonkajärven itäosiin – alueille, joissa oli jakokuntien laajoja, vähälle käytölle jääneitä takamaita. Osa kruununmaasta määriteltiin kruununpuistoiksi eli jätettiin metsätiloiksi, joiden arvo kasvoi 1800-luvun jälkipuoliskolla.³⁵³

Viljelysala kasvoi uusien tilojen perustamisen myötä, mutta myös vakiintuneet maakirjatalot lisäsivät peltojensa määrää, sillä valtion lupaus vuoden 1775 jälkeen raivatuille pelloille annetusta verovapaudesta sai savolaiset liikkeelle. Savossa pellot sijaitsivat vanhastaan omina lohkoinaan pääasiassa maatilan asuintontin ympärillä.³⁵⁴ Nyt uusia peltoja raivattiin myös muualle kuin talouskeskuksen välittömään läheisyyteen. Wirlander tulkitsee valtion verolupauksen takana olleen toiveen pellonraivausta tukemalla vähentää tai jopa päästä eroon metsiä kuluttavasta kaskenpoltosta.³⁵⁵ Veronalennus koski myös niittyjä, jotka olivat Ylä-Savossa joko pääasiassa yhteisomistuksessa olevia luonnonniittyjä tai yksityisomisteisia raivattuja niittyjä.³⁵⁶ Osa luonnonniityistä jäi isojalon jälkeenkin yhteisomistukseen. Esimerkiksi Varpaiskylän itäosissa oleva suuri Heinäsuonniitty pysyi monen talon yhteiskäytössä. Yksityisniitty, vaikka ne olisivat jääneet

toisen talon maiden keskelle, säilyivät tavallisesti omistajilla.³⁵⁷ Toki niittyjä ja peltoja pyrittiin myös vaihtamaan, sillä se lisäsi maanomistuksen selkeyttä.

Metsien jyvityksen ja jaon yhteydessä tutkittiin, voitiinko alueelle mahdollisesti raijata uusia pelloja. Samanaikainen kaskeamismahdollisuuksien huomioiminen erottamalla kaskialueeksi kelpaavat metsät muista kertoo kyseisen elinkeinon merkityksestä. Kaskiviljely ei kuitenkaan ollut valtiovallan suojeluksessa, ja seudulla vallitsi vuosina 1784–1792 lyhytaikainen kaskeamiskielto.

Isojako mullisti ja muutti tilojen lukumäärän lisäksi niiden sijoittelua. Uusia osatiloja ei juurikaan perustettu kylänmaalle tai samojen järvien rantamille, vaan asutus levitetyty laajemmalle alueelle – toki edelleen lähinnä rintamaille. Esimerkiksi Ulmalassa taloja siirrettiin tai perustettiin aiemmin asutuksesta autiolle Poroniemelle Nerkoonseljärven länsirannalle. Lisäksi kaksi maatilaa oli Niemisjärvenmaalla ja yksi Paisuvanmaällä. Jonkin verran taloja määrättiin muuttamaan ahtaaksi käyneiltä asuintonteilta.³⁵⁸ Esimerkiksi Iisalmen kylässä nimismies Juho Kauppinen totesi samalla asuintontilla olevan neljä asukasta, joista kahden pitäisi muuttaa muualle. Niemisjärven kylän Pitkäkosken ulkopalstalla Mikko Paldanius sopi siirtyvänsä Paununiemelle, jolloin vanhalle paikalle jäävän Pauli Väisäsen piti auttaa muutossa.³⁵⁹ Vapaaehtoisia muuttajia haettiin, mutta jos sellaista ei löytynyt, määrättiin esimerkiksi pienemmän veroluvun omaava talo siirtymään. Talojen muuttoa pyrittiin kuitenkin välttämään, eikä hajakylärakenteen takia muuttotarvetta ollut joka kylässä. Edes ahtaammin ryhmäkylävaltaisessa Etelä-Suomessa asuneet talonpojat eivät olleet vielä halukkaita siirtämään talojaan tutuilta sijoiltaan muualle.³⁶⁰

Savossa pyrittiin maareformissa selviämään mahdollisimman vähäisin muutoksin. Tämän takia tilojen maapalstat muodostuivat toisinaan kovin epäsäännöllisen muotoisiksi. Wirilander mainitsee omana esimerkkinään Pörsänmäen jakokunnan kapeat metsätontit, joissa palstat saattoivat olla vain vähän päälle satakunta metriä leveitä, mutta yli kuusi kilometriä pitkiä kaistaleita.³⁶¹ Samanlaisia järjestelyjä näyttää tehdyn Lappetalen jakokunnassa, jossa maanomistuksen rajat mukautettiin olemassa olevien asuintonttien ja peltomaiden mukaan. Ruotaanmaällä ei myöskään suoritettu talojen muuttoa, vaan maat jaettiin parhaan taidon mukaan hieman epäsymmetrisinä lohkoina. Alueiden jako taka- ja rintamaihin säilyi isojaon jälkeenkin.³⁶² Esimerkiksi Kauppilan ja Ryhälän jakokuntien takamaat jäivät asumattomina metsämaina myöhemmän Sonkajärven kunnan puolelle. Asutus laajeni näille seuduille vasta 1800-luvun puolella. Silti isojaon myötä tiloja alkoi siirtyä yhä enenevässä määrin uusille seuduille. Talot eivät enää sijainneet pelkästään päävesistöjen varrella, vaan osa siirtyi sisämaahan päin, mahdollisesti pienemmän järven rantamille.

Maan jakaminen yksityisomistukseen helpotti uusien torppien perustamista, vaikka osa torpista ensin menettikin vuokra-alueensa talollisten tilussiirroissa. Joka tapauksessa 1700-luvun lopulla torpparien lukumäärä kolminkertaistui ja valtaosa torpista sijaitsi yksityisten mailla. Torppien salliminen perintö- ja kruununtiloille siis toteutti valtiovallan toivetta asutuksen laajenemisesta. Torppia oli kuitenkin koko ajan vähemmän kuin varsinaisia maatiloja, eikä joka tilalla ollut torppareita.³⁶³ Maata ei myöskään riittänyt kaikille, sillä väkiluvun kasvaessa erityisesti itsellisten ja loisiväestön määrä lisääntyi.

Itsellisillä saattoi mahdollisesti olla oma pieni asunto jonkin kantatilan mailla. Esimerkiksi alueen vähälukuinen käsityöläisväestö saattoi asua käsityöläistorpassa, jonka käyttö oli sidottu asukkaan ammatinharjoitukseen.³⁶⁴ Loiset puolestaan eivät omistaneet mökkiä tai maata, vaan asuivat muiden nurkissa. Heidän lukumääränsä alkoi 1700-luvun aikana nousta. Ilmiselvästi maanjakoon liittyvistä toimenpiteistä huolimatta kaikilla ei ollut tilaisuutta hankkia omaa maatilaa, ei edes ryhtyä raivaamaan kruunun maata.

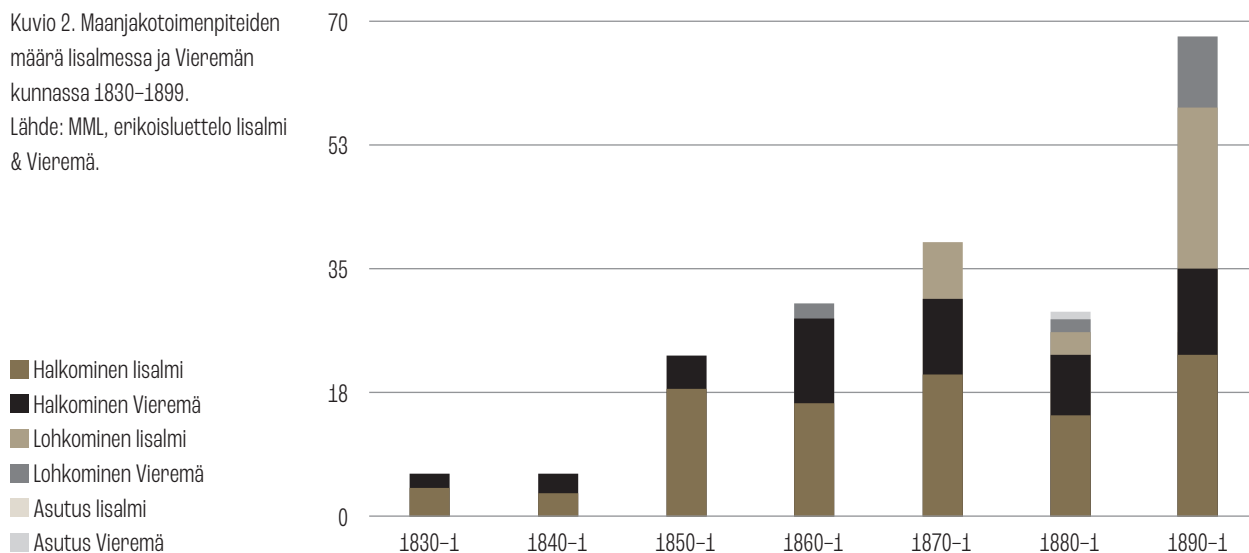
Tilusjaot ratkaisemassa kasvavaa maan nälkää

Isojako tyydytti vähäksi aikaa tarpeen perustaa uusia maatiloja, vaikka heti toimituksen jälkeen halottiinkin muutamia kantatiloja pienempiin osiin. Nämä tuoret osittamiset liitettiin yleensä isojakoasiakirjakokonaisuuteen. Esimerkiksi Salahmin jakokunnassa Pirttimäen kantatila jaettiin Makkolan veljesten kesken kolmeen osaan.³⁶⁵ Myös Iisalmen kylässä Pehkolan ja Pölkynniemen tilat halottiin heti isojaon jälkeen.³⁶⁶ 1800-luvun ensi vuosikymmenet olivat kuitenkin haastavaa aikaa iisalmelaisille, sillä niin katovuodet, Suomen sota kuin verotuksen kiristyminen verouudistuksen seurauksena muuttivat tilojen omistusjärjestelyjä. Moni tila menetti isäntäperheensä taudeille tai kasvavan veronmaksutaakan alle.³⁶⁷

Toipuminen koettelemuksista oli kuitenkin taas nopeaa, ja kasvava väestö tarvitsi lisää toimeentuloa. Ratkaisukeinot säilyivät perinteisinä – riippuvuus peltojen määrästä tuoton kustannuksella jatkui. Kantatiloja jaettiin ja uusia torppia raivattiin. Kantatilojen halkominen oli vuoteen 1864 ainoa virallinen tapa jakaa maatiloja. Tähän tarvittiin viranomaisten lupa, sillä valtio pelkäsi edelleen pienten, kannattamattomien maatilojen muodostumista.³⁶⁸ Vuonna 1852 määrättiin, että uuden, halkomalla jaetun tilan tuli elättää vähintään viisi henkeä. Virallisia halkomisia oli Iisalmessa 1800-luvulla vähän

Kuvio 2. Maanjakotoimenpiteiden määrä Iisalmessa ja Vieremän kunnassa 1830–1899.

Lähde: MML, erikoisluettelo Iisalmi & Vieremä.

(Kuvio 2). Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, etteikö maatilojen hallinta olisi jakautunut useamman perheen kesken. Esimerkiksi henkikirjat paljastavat, että monia tiloja asutti useampi ruokakunta. Vuosien 1835 ja 1855 välissä osatilojen määrä kuitenkin väheni. Tämä johtui asiakirjan rekisteröintitavan muuttumisesta, sillä alkuun tilan manttaalit merkittiin henkikirjaan omistajien mukaan jaettuna. Tällöin tila saattoi virallisesti olla yhdessä osassa, mutta käytännössä näyttäytyi jakautuneen useammalle omistajalle. Jälkimmäisen vuoden henkikirja rekisteröi paremmin tämän osaomistaja (*delägare*) -ilmiön. Vuonna 1855 osaomistajalle ei enää merkitty tämän omistamia manttaaleja, vaan tila näyttäytyi jakamattomana, mitä se virallisesti olikin. Näin vuoden 1855 luku on luotettavampi osoittamaan Iisalmen vanhan pitäjän todellista osatilamäärää.

Monimutkaista tilannetta voidaan selventää esimerkillä. Haapajärvi oli edelleen yksi Iisalmen suurimmista kylistä ja siellä oli isojaon jälkeen peräti 30 kantatilaa. Vuonna 1835 kylässä oli henkikirjan mukaan erotettavissa 49 talonpoikaista ruokakuntaa ja samalla mahdollista osatilaa, mutta 20 vuotta myöhemmin osatiloja rekisteröitiin enää 37. Lähes puolelle näistä tiloista oli huomioitu maatilalla asuvia osaomistajaperheitä. Esimerkiksi Pääskymäen tila oli vuonna 1835 jakautunut Hyvösen perheen sisällä kahteen osaan, mutta vuonna 1855 isovelji Juha Hyvönen oli laitettu tilan isännäksi ja pikkuveljet Tapani ja Jooseppi perheineen Pääskymäen osaomistajiksi. Rippikirjassa heistä jokainen oli katsottu talonpojaksi ja merkitty omille sivuille itsenäisen ruokakunnan päämieheksi.³⁶⁹ Millä tavalla veljesten perheiden omistukset on käytännössä jaettu – oliko heillä omat asuinrakennukset ja viljeltiinkö peltoja yhdessä vai erikseen – ei käytettävistä lähteistä selviä. Tila oli kuitenkin ostettu vuonna 1846 perinnöksi ja samalla virallisesti jaettu kolmen veljeksien kesken yhtä suuriin osiin.³⁷⁰ Veljessarjan jälkeläiset eivät kuitenkaan pystyneet pitämään tilaa suvussa, ja vuonna 1880 tila oli siirtynyt yhden uuden omistajan hallintaan.³⁷¹ Osaomistajamerkinäkkin vähenivät. Vuoteen 1880 mennessä Haapajärven kylässä oli osatiloja jo 55, mutta näistä vain kahdella oli osaomistajat. Tilojen virallinen osittaminen oli siis yleistynyt.

Maan nälkä oli maataloudesta riippuvaisessa ja väkimäärältään voimakkaasti kasvavassa Suomessa suurta, eikä sitä pystytty ratkaisemaan pelkästään tiloja halkomalla. Oli kehitettävä muitakin vaihtoehtoja. Vuodesta 1864 lähtien oli mahdollista lohkaista kantatilasta määräraha itsenäiseksi tilaksi. Lohkotun tilan tuotannon piti elättää kolme ihmistä, joten kovin pieniä osatiloja ei voitu vieläkään muodostaa. Käytännössä kyse oli siis edelleen maatilojen erottamisesta kantatilasta. Samaan aikaan sallittiin myös palstatilojen erottaminen. Palstatila ei ollut itsenäinen tila, vaan se jäi osaksi verosuorituksista vastaavaa päätilaa, jolle palstatilallinen maksoi palkintoveroa. Palstatilat oli tarkoitettu ratkaisuksi erityisesti mäkitupa-alueiden eli vuokralle annettujen asutustonttien kehittämiselle, eikä palstatilan erottamiseen aluksi tarvittu ammattimaanmittarin palveluksia. Palstatilojen syntyä rajoitti kuitenkin se, että niiden piti olla vähintään neljän tynnyrin alan eli noin kahden hehtaarin suuruisia. Vuonna 1883 kokomääräyksiä lievennettiin, mikä johti palstatilojen määrän kasvuun. Kolme vuotta myöhemmin kruununtilat saivat luvan erottaa maistaan palstatiloja. Palstatilallisten asemaa parannettiin vuonna 1896 sallimalla niille omat osalukumerkinäkät ja niiden tilusala vähennettiin kantatilasta. Varsinaisesti palstatilat kuitenkin itsenäistyivät vasta vuoden 1926 lain perusteella.³⁷²

Lakimuutokset mahdollistivat tilojen määrän kasvun ja tilakokojen pienentymisen.³⁷³ Iisalmen ja Vieremän kuntien alueella lohkomiset olivat kuitenkin harvinaisia ennen 1900-lukua. Niitä oli vain hieman alle 50, kun samanaikaisia halkomistoimituksia, eli perinteisiä kantatilojen jakamisia, oli kolminkertainen määrä. Haapajärvelläkin osatilamäärä kasvoi kantatilojen halkomisen myötä.³⁷⁴ Lohkomisen salliminen mahdollisti muun muassa huvila- ja koulutonttien erottamisen, mutta se ei ollut vastaus tilatoman väestönsan kasvavaan asuntotarpeeseen. Sen sijaan palstatilojen erottaminen, mihin liittyi vähemmän byrokratiaa, voidaan katsoa olevan osa valtion kannustamaa asutustoimintaa. Kokorajoitukset ja varallisuusvaatimukset tekivät kuitenkin siitä varsin vähämerkityksellisen keinon maapulan helpottamiseksi. Iisalmissa ja Vieremällä ei juurikaan muodostettu palstatiloja 1800-luvulla. Yksi harvinainen esimerkki löytyy Kauppilanmäeltä, jossa Korkeamäen kantatilan kohdalla esiintyy kaikki maanosittamisen muodot. Tila halottiin ensin kahtia vuonna 1854, ja 11 vuotta myöhemmin tilan toisesta puolikkaasta lohkottiin määrääla. Parinkymmenen vuoden päästä (1886) kantatilan puolikkaasta erotettiin vielä palstatila.³⁷⁵

Maanjako oli vuosisatoja perustunut itsekannattavuuden periaatteisiin. Maatilan oli tuotettava niin paljon, että sen asukkaat tulivat sillä toimeen. Tavoite pysyi samana aina vuoteen 1895 saakka, jolloin tästä ajatuksesta luovuttiin poistamalla osittamiseen liittyvät kokorajoitukset. Tämä johti erityisesti pienten asuintonttien erottamiseen kuin myös muiden tilanosittamistoimintojen kasvuun. Vaikka koko elantoa ei tarvinnut enää koota pelkästään omalta maatilalta, tosiasiallisesti moniammatillisuus ja monet toimeentulon lähteet olivat olleet arkea maaseutuväestölle jo aiemmin.³⁷⁶ Palstatilojen ja pelkästään asuintonttien lohkominen mahdollisti maaseudun mäkitupalaisasutuksen vahvistumisen. Asukkaat saattoivat lunastaa vuokratonttinsa omaksi tai ostaa kokonaan rakennuttamattoman maapalstan. Asutus alkoi myös keskittyä, mikä näkyi lohkomistoimitusten kasvuna. Syntyi Iisalmen kauppala sekä kehittyvät kirkonkylät, asemanseudut ja tehdastaajamat, jotka tarjosivat muitakin toimeentulokeinoja kuin maatalouden. Vastavuoroisesti osa alueista jäi edelleen perinteisiksi maaseutukyliksi, joissa ei juurikaan ollut syytä lohkoa pieniä asuintontteja, ja jos jotain maanjakotoimintaa suoritettiin, se oli maatalouden harjoittamiseen tähtäävää uusien tilojen halkomista.

Asutuksen laajeneminen jatkui koko 1800-luvun Iisalmissa ja siitä itsenäistyneissä kappeliseurakunnissa. Tämän voi todeta myös 1840-luvulla aloitetusta pitäjänkartastosta, vaikka taajamoituminen ei ollut vielä kovin huomattavaa. Näkyvää oli sen sijaan se, kuinka isojaossa syntyneet tai muualle siirtyneet tilat olivat vakiintuneet ja vahvistuneet. Maatilat olivat keskittyneet kiinteään peltoviljelyyn, ja kaskeamisen merkitys oli vähentynyt ja edelleen vähenemässä.³⁷⁷ Myös niittyjä oli raivattu lisää, eikä kylvöheinän käyttö ollut vielä kovin yleistä.³⁷⁸ Karjankasvatuksen ja meijerituotteiden rooli kasvoi. Pitäjänkartaston avulla voidaan seurata myös seudun modernisoitumista, sillä kartastoa täydennettiin tarpeen mukaan. Karttojen päälle piirrettiin niin uusia tielinjauksia, Iisalmeen johtava junarata kuin Nerkoon kanavan linjauskin. Tilojen halkomisiakin voidaan todeta, sillä tilajakojen perusteella piirrettiin uusia karttapaloja, jotka liimattiin vanhentuneiden osioiden päälle. Näin erityisesti tietyt, modernisoituvatseudut muuttuivat eniten.

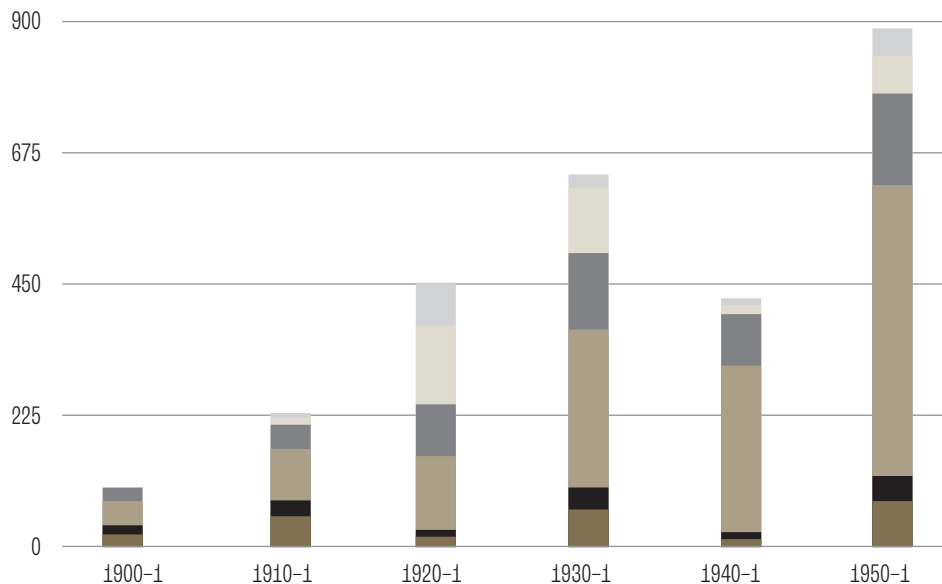
1840-luvulla aloitettuun pitäjänkartastoon on myöhemmin merkitty rautatielinjaus ja kanava Nerkoon kylän kohdalla. KA, MMH: Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto, Pitäjänkartasto, 3332 06 Lapinlahti.

Kuvio 3. Maanjakotoimenpiteiden määrä lisälmissä ja Vieremän kunnassa 1830–1959.

Lähde: MML, erikoisluettelo lisälmi & Vieremä.

- Halkominen lisälmi
- Halkominen Vieremä
- Lohkominen lisälmi
- Lohkominen Vieremä
- Asutus lisälmi
- Asutus Vieremä

Torppien määrän kasvu ei myöskään jatkunut loputtomasti, vaan vuokratilojen lukumäärä kääntyi vuosisadan jälkipuoliskolla laskuun. Aika ajoi torppariasutuksen ohi ja torppia itsenäistyi tai otettiin emätilan käyttöön.³⁷⁹ Tilan lunastamiseen torpparit saivat keinot 1900-luvun alkupuoliskolla. Aluksi vuokralaisten sopimukset jäädytettiin vuoden 1909 maanvuokra-asetuksella, mutta torpparilakinakin tunnettu vuoden 1918 laki vuokra-alueiden lunastamisesta mahdollisti omistajanvaihdokset. Tässä valtio toimi välittäjänä, jolloin se maksoi maanomistajalle torpan vuoden 1914 hintatasoon sidotun lunastushinnan, jota entinen torppari vähitellen lyhensi. Suomessa noin 40 000 torppaa ja lähes saman verran mäkitupia lunastettiin vuoteen 1930 mennessä. Lisäksi seurakunnan ja valtion mailloin olevat torpparit saivat lunastaa torppansa. Lisälmissä tämä koski erityisen suurta määrää pappilan torppareita ja mäkitupalaisia. Pappilan laajoilta alueilta sai jopa 132 vuokralaista lunastaa tilansa omaksi.³⁸⁰ (Katso kuvio 3 ja kohta asutus)

Valtiojohtoiset maanjakotoimenpiteet jatkuivat vielä 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Ensinnäkin tilattomien ongelmaa pyrittiin ratkomaan hankkimalla yksityistä maata jaettavaksi vuoden 1922 maanhankintalain avulla, joka tunnetaan myös Lex Kallio -nimellä silloisen maatalousministeri Kyösti Kallion mukaan. Tällöin valtio lunasti yleensä vapaaehtoisin kaupun maata ja ositti niitä pieniksi maattomille jaettaviksi tiloiksi. Määrät eivät olleet kuitenkaan suuria, sillä elinkeinorakenteen muutos, tehdastyön lisääntyminen ja kaupungistuminen muiden muassa veivät pohjaa pienviljelytiloista ratkaisuna väestön toimeentulo-ongelmiin. Maatalouden ja pientilojen muodostamiseen palattiin kuitenkin toisen maailmansodan aikana, jolloin Neuvostoliitolle luovutetun alueen väestö piti asuttaa uudestaan. Asutustoiminta, johon kuuluivat pika-asutuslain (1940) ja maanhankintalain (1945) alaiset viljelys- ja asutusviljelytilat, asuntotilat, kalastustilat ja asuntotontit, mullisti myös Lisälmen seudun maanomistusoloja ja asukas pohjaa. Maata saivat niin siirtoväki, rintamamiehet kuin sotainvalidit, -lesket ja -orvot.³⁸¹ Asutustoiminta ylläpiti ja pienensi suomalaista tilakokoa, eivätkä kaikki maatilat olleet maatalouden muuttuessa enää elinkelpoisia. Mutta tämä onkin toinen tarina.

Ylä-Savon asutuksen pitkä kaari

Ylä-Savon asutushistorian pitkän aikavälin kehitystä luonnehtii asutuksen laajeneminen ja tiivistyminen. Alueen uudisasutusmenneisyys näkyy edelleen maanomistuksen tilkkutäkkinäisyytenä ja kylärajojen moninaisuutena; arviokuntien ja myöhempien jakokuntien tilukset ovat usein jakautuneet useisiin palstoihin. Isojakotoimitusten myötä alueelle syntyi uusia maatiloja, ja valtion verohelpotuksetkin kannustivat raivaamaan uutta peltoa. Perinteinen metsiä kuluttava kaskikulttuuri alkoi jäädä taustalle ja karjankasvatus lisäsi merkitystään. Kruunu pyrki toimillaan ohjaamaan asutuksen laajenemista – isojako oli tästä vain yksi esimerkki. Maatilojen kokoa pyrittiin säätelemään, sillä tilakoon perustana oli itsekkannattavuuden periaate, eli tilan piti pystyä elättämään asukkaansa. Tilojen halkominen säilyikin pitkään ainoana sallittuna ositusmuotona, eikä veronalaista maata saanut myydä palasina muille. Tämä johti tilattoman väestönosan kasvuun. Toki maan nälkää potevat löysivät kiertoteitä, joilla sai toimeentulon perustana olevaa peltomaata käyttöönsä. Tiloilla saattoi esimerkiksi olla osaomistajia ja yhtiömiehiä. Näin savolaiset hallitsivat itse maankäytön todellisuutta valtion ohjailusta huolimatta. Vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla käyttöön tuli muita maanjakovälineitä, jotka päästyään vauhtiin veivät Suomea kohti pientilavaltaisuutta.